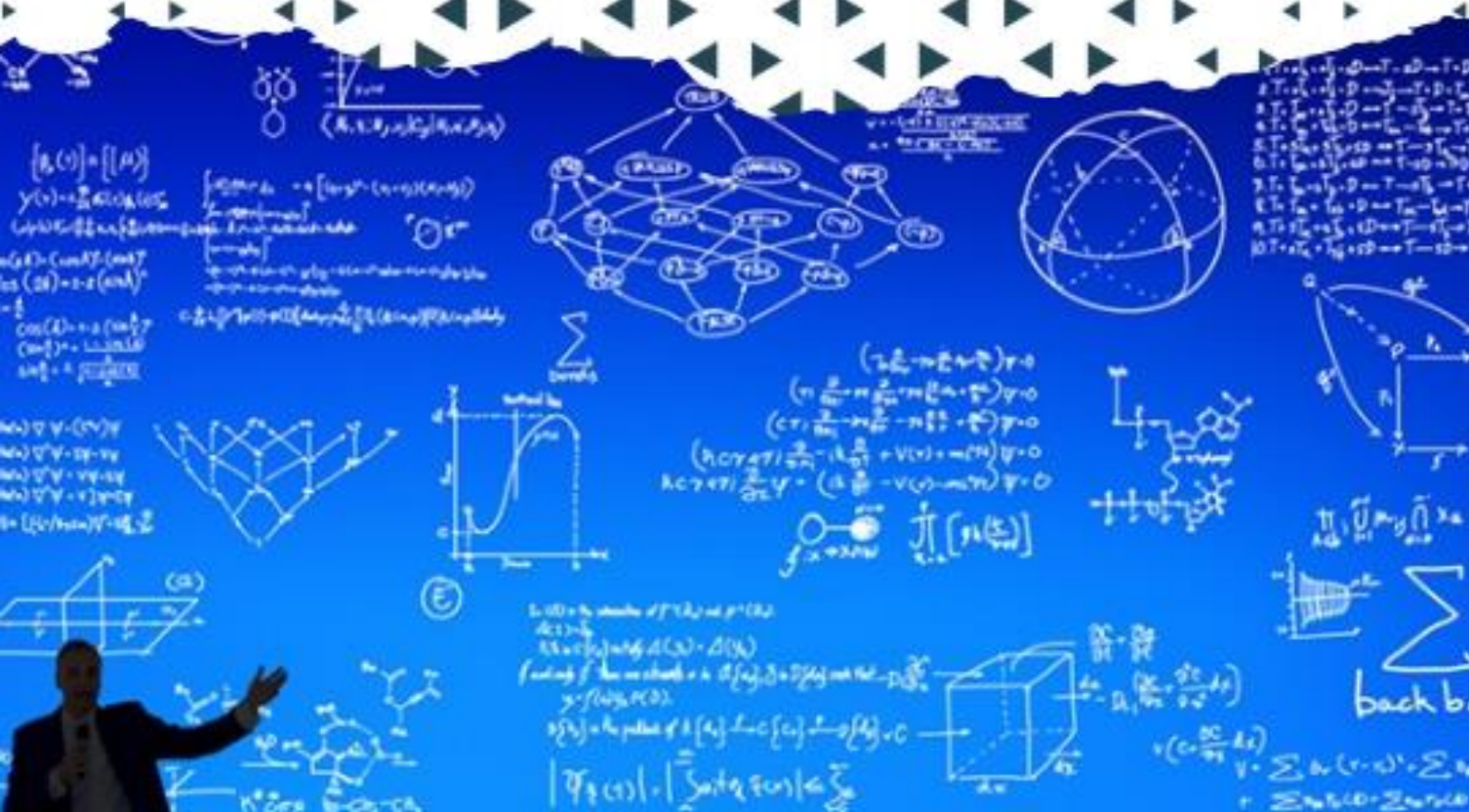

ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA'LIM: MUAMMO VA YECHIMLAR ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

Google Scholar zenodo OpenAIRE

+998945668868
<https://innoworld.net>

2024

O'ZBEK ADABIYOTIDA DETEKTIV JANRI TARAQQIYOTI

Xolmirzayeva Diyora Xatambov qizi

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada detektiv janrining o'zbek adabiyotidagi o'rnini, uning mazmun-mohiyati hamda uning paydo bo'lish sabablari, omillari, taraqqiyoti buyuk ma'rifatparvar ijodkor Abdulla Qodiriyning o'zbek detektiv adabiyotiga qo'shgan hissasi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: detektiv adabiyoti, sobiq sovet hukumati detektiv adabiyoti, o'zbek detektiv adabiyoti, Abdulla Qodiriy

Ma'lumki, jahon adabiyotida detektiv asarlar dastlab XIX asrda, aniqrog'i 1840-yillarda yozila boshlangan. Amerikalik yozuvchi va adabiy tanqidchi Edgar Allan Po (1809–1949) ushbu janrning asoschisi sifatida e'tirof etiladi va uning "Morg ko'chasidagi qotillik" (1841), "Mariya Rojening siri" (1842), "O'g'irlangan maktub" (1844) kabi hikoyalari detektivning ilk namunalari hisoblanadi.

"Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati"da detektiv lotincha detectio – fosh qilish, inglizcha detect – ochilish, detective – josus kabi ma'nolarni anglatadi. Detektiv – biror jinoyat bilan bog'liq bo'lgan yashirin, sirli, mantiqiy jihatdan murakkab tahlil orqali ochishga bag'ishlangan badiiy asarlar majmui. Detektiv asar syujet xarakteriga ko'ra, ma'lum bir jumboqli hodisa sodir etiladi va fosh etilishi lozim bo'lgan hodisaning oxirgi nuqtasidan tahlil boshlanadi.

Umuman olganda, o'zbek adabiyotida detektiv janrining paydo bo'lishi bevosita dostonlar, "Uch og'a-ini botirlar" kabi bir qancha ertaklarda gunohkorlarni qidirish, jazolash jarayonlari bilan bog'liq sahnalar uchraydi. Ayni jarayonlarda detektiv adabiyotning unsurlari mavjudligini e'tirof etish mumkin. Jadid adabiyoti yorqin namoyondasi Abdulla Qodiriyning "Shubha" nomli kichik hikoyasida detektiv janrga xos ba'zi xususiyatlarni ko'rish mumkin, ammo uni to'laqonli detektiv asar deb bo'lmaydi. Shuningdek, "O'tkan kunlar" romanida ham detektiv janri unsurlarini ilg'ash mumkin. Masalan, asarda Homidning jinoyatlarini fosh qilish uchun Otabekning nihoyatda puxtalik bilan harakat qilishi jahon detektiv adabiyotidagi mohir izquvarlarni yodga soladi[1].

O'zbek adabiyotida detektiv 1960-yillarda Iskandar Qalandarovning "Shoxidamas, bargida..." qissasi bilan vujudga kelgani aytiladi. Asar jamiyatning "qora guruhlari" qilmishlarini fosh etishga qaratilgan bo'lib, unda o'g'rilik, zo'ravonlik, qotillik, qallobliklar aks ettirilgan. Taassufki, muallif o'z davrida adabiyotshunos Sobir Mirvaliyev tomonidan "sho'ro voqeligiga yot asar" yozgani, "hayotimiz uchun tipik bo'lmagan narsalarni umumlashtirish ketidan quvgan"i, militsiya xodimlari va jamiyat kishilarini shunday jinoyatlar sodir bo'lishiga yo'l qo'yib bergan "merov, lapashang" sifatida tasvirlangani uchun ayblangan. Ammo o'zbek adabiyotida ham ushbu janr taraqqiy etdi.

O'lmas Umarbekovning "Fotima va Zuhra" romani, "Yoz yomg'iri" qissasi, Fayzulla Qilichevning "Zanjir", Said Ravshanning "Chordoqda otilgan o'q", Omon Muxtorning "Mo'jiza", Botir Nosirovning "Oltin qasr fojeasi" kabi asarlari janr takomiliga xizmat qildi. O'zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malikning 1992–2000-yillar oralig'ida yaratilgan 5 kitobdan iborat "Shaytanat" asari esa o'zbek detektivining eng yuksak namunasi sifatida e'tirof etiladi. Hatto Tog'ay Murod bu haqda to'xtalib, "Bugungi kunda uloq Tohir Malikda ketdi", degan edi. "Shaytanat" shu qadar shuhrat qozondiki, eng ko'p o'qiladigan va eng ko'p chop etiladigan asarga aylandi. Tadqiqotchilar uni amerikalik yozuvchi Mario Pyuzoning mashhur "Cho'qintirgan ota" romani bilan qiyosiy o'rganib, o'zbek detektivining jahoniy imkoniyatlarini ko'rsatib berishdi.

Sobiq sovet hukumati davrida janr rivoji birmuncha to'xtab qoldi. Chunki, Hukumat tepasida turgan "daho"larga xalqni uyg'atuvchi, qaysidir ma'noda faqat ko'z o'ngidagi voqelikni emas uning ortini, asl mohiyatini ko'ra bilishni o'rgatuvchi asarlar mutlaqo kerak emas edi. Biroq, yonib yashovchi ijod ahlini jahonda kriminalistika uslubi jadal rivojlanib borayotgan davrda ushbu taqiq ostida uzoq vaqt mobaynida ushlab turish imkonsiz edi. XX asrning 60-yillari boshida o'sha jimgina tutab turgan gulxan alangalandi, ya'ni Iskandar Qalandarovning "Shohidamas, bargida..." qissasi yaratildi. Mazkur asarning yangi janrdagi ilk urinishlardanligi diqqatga sazovor. Ammo, asarni badiiy jihatdan mukammal asar, deb bo'lmaydi[2].

Abdulla Qodiriy Alloh bergan noyob, benazir iste'dod sohibi edi. U 1915-yilda yozilgan "Juvonboz" nomli ilk hikoyasi O'zbekiston Respublikasi fan arbobi, professor Sobir Mirvaliyevning ta'biri bilan aytganda "nafaqat adib ijodida, balki Fitrat, Cho'lpon hikoyalari kabi butun bir XX asr o'zbek adabiyotida realistik nasriy asarlarning tug'ilishini boshlab bergan asarlardan biri sifatida ham ahamiyatli edi". Eng qizig'i, adibning ilk hikoyasi bo'lgan "Juvonboz"da detektiv unsurlarini uchratamiz. Sa'dulla "raqiblari" bo'lgan Eshnazar, Boqi sarkor va Kichikxo'ja jo'raboshini aldab bog'ga chaqiradi va ziyofatda may berib, yiqitadi... Oradan bir-ikki kun o'tgach, ularning yo'qolgani ma'lum bo'ladi. Politsiya qidirishni boshlaydi. Gumonlanuvchilar qatori Sa'dulla bilan Rahimjon ham so'roq qilinadi, biroq ikkisi ham ularni tanimasliklarini aytishadi, ammo "baxtga qarshi mazkur yo'qolg'onlar bilan ilgari gaplashib va samovar-choyxonalarda birga choyxo'rlik qilub yurganlarini bir necha yigitlar ma'lum qilg'anlikdan politsiya fahmlab, har ikkisining uylarini taftish qilib, ikkisidan ham qonlik ko'ylaklar topdi. Politsiyaga bu katta nishona bo'ldi", deyiladi asarda. "Va Rahimjon bunga bir sabab ko'rsatib berolmay yig'lamoqg'a boshladi va Sa'dullaning qochib ketgani, o'ldurganliklariga katta dalil bo'lurday bo'lub qolg'ani uchun politsiya to'g'ri ikkisini turmaga yopti" kabi tasvirlarni o'zbek adabiyotidagi ilk detektiv uchqunlari deyish mumkin.

Bu yo'nalishda O. Muxtor, X. Do'stmuhammad kabi adiblar ham yaxshi asarlar yaratdilar. Ushbu va yuqorida sanab o'tilgan ijodkorlarning asarlarida

detektiv janrida yetakchi omil sanaluvchi kriminalistik uslub yetakchilik qiladi. Ammo, har bir asarda u o'quvchiga turli xil shaklda yetkaziladi. Masalan, Tohir Malikning "Shaytanat" romanida kitobxon dastlab voqelikdaan xabardor bo'lib, asarni o'qish davomida uni qanday yuzaga kelganligi sirini ochib boradi. Ayrim, o'rinlarda voqelikdan xabardor bo'lish kitobxonga o'zini hakamdek his qilish imkonini beradi. U chetdan asar qahramonlari qabul qilayotgan qarorlarini to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini aql tarozisida tortib ko'radi va bevosita ma'naviyatini boyitib, o'zini tarbiyalab boradi. O'zbekiston xalq yozuvchisi O'tkir Hoshimovning "Tushda kechgan umrlar" qissasida ham bevosita detektiv janr shakllari ko'zga tashlanadi. Adib asardagi jumboq sirini asar oxiriga olib qo'yadi. Kitobxon asarni o'qish mobaynida har bir qahramon hayotida yashab, kechinmalarini birgalikda his qilib ko'radi. Yozuvchi kitobxonni har bir shubha-gumonni mulohaza qilib ko'rishga undaydi. Natijada, kitobxon mutolaa mobaynida asar ichida yashaydi.

Qolaversa, yuqorida keltirilgan detektiv asarlar o'zining sodda, xalqchil, tushunarli va o'qish mobaynida kitobxonda zerikish hissini uyg'otmaydigan ayricha lingvistik uslubda bitilganligi asar qiymatini yanada boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирвалиев С. Наср, давр ва қаҳрамон. -Тошкент.: Адабиёт ва санъат, 1983.-32 б.
2. Озод рўмон орзуси (Ёзувчи А. Саид ва мунаққид А. Отабой суҳбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1996, 12 апрель.
3. Murch A. (1958) Detektiv romanlar rivojlanishi bosqichlari. London : Peter Owner Ltd., 272 b.
4. Murphy B. (2002) Qotillik va jumboq entsiklopediyasi. Basingstoke : Palgrave Macmillan., 560 b
5. Раҳмонов И. Саргузашт асарларда анъана ва замонавийлик.-ЎТА, 1979,5-сон,- Б. 72-76

